

CONCEPTUL DE "REFLEXIE" LA IMMANUEL KANT,
IN "CRITICA RATIUNII PURE"
- o interpretare -

Gheorghe Stefanov

Principala problemă a acestei lucrări o constituie clarificarea conceptului de reflexie (*Überlegung*) pe care îl folosește Kant în **Critica ratiunii pure**. Conceptul ca atare apare în capitolul intitulat: "Despre amfibolia conceptelor reflexiei care rezulta din confundarea folosirii empirice a intelectului cu folosirea lui transcendentală."^[1] și în "Nota la amfibolia conceptelor reflexiei"^[2]. Ceea ce ne propunem aici este mai întâi să determinăm pe scurt ce înțelege Kant prin reflexie, dacă reflexia este ea însăși o facultate de cunoaștere, sau, dacă nu, cărei facultăți de cunoaștere îi aparține. O serie de distincții vor trebui amintite pentru aceasta, iar unele noi se vor dovedi de folos. Apoi, odată definit conceptul reflexiei, va trebui să cercetăm sumar *conceptele reflexiei* pe care Kant le introduce în acest capitol, în primul rând din punctul de vedere al rolului lor în arhitectura lucrării kantiene și al relației lor cu conceptele (categoriile) intelectului și cu ideile ratiunii pure. În cele din urmă ne vom permite, dincolo de o interpretare fidelă a teoriei kantiene, să procedăm la o reconstrucție rațională a conceptului kantian de reflexie, având în vedere o folosire metateoretică a acestuia, prin conceptele sale. Presupozitia de la care se va porni la nivelul acestei reconstrucții conceptuale este ca o anumită înțelegere a reflexiei poate să-i confere o anumită importanță pentru întregul sistem pe care îl construiește Kant în **Critica ratiunii pure**.

Rolul capitolului mai înainte numit nu este pe deplin determinat de către comentatorii avizați ai **Criticii ratiunii pure** care și-au îndreptat atenția asupra lui.^[3] Unii comentatori consideră, datorită criticilor aduse metafizicii tradiționale, și în special lui Leibniz, aici, că "această secțiune este, într-adevăr, ca și capitolul despre *noumene* și *fenomene*, gresit localizată" și că "ar trebui de aceea să găsească locul în **Dialectică**."^[4] Alții cred că **Amfibolia conceptelor reflexiei** a lui Kant se află "la încheierea ontologiei sale critice"^[5], iar alții au adoptat o poziție intermediară în această privință.^[6]

Deși pentru raportările la conceptul de reflexie în epocă se poate apela la Locke^[7], Leibniz^[8], Baumgarten și Wolff^[9], conceptul kantian pare să fie puțin diferit de acestea. Dacă în mod tradițional se înțelegea prin reflexie o îndreptare a atenției asupra activității proprii conștiinței, asupra subiectului sau a eului, (la Leibniz, '*acte reflexive*' "ne fac să cugetăm la ceea ce numim '*eu*' și să ne dăm seama că aceasta sau altă, determinare se afla în noi"^[10]) și a mijloacelor prin care acesta gândește și/sau cunoaște un obiect (la Locke, *reflectia* este "perceperea proceselor lăuntrice ale propriei noastre minți, când ea se îndreaptă asupra ideilor pe care le-a dobândit"^[11]), la Kant, deși o anumită continuitate cu aceste opinii tradiționale poate fi sesizată, (aceasta mai ales în cursul său de logică, unde prin reflexie se înțelege "reflectarea asupra modului în care pot fi concepute diferite reprezentări într-o singură conștiință"^[12]) conceptul este redefinit, și precizat totodată, înăuntrul sistemului său critic.

Astfel, "Reflexia (*reflexio*) nu are a face cu obiectele însele, pentru a dobândi direct din ele concepte, ci este starea simțirii (*Zustand des Gemüts*) în care noi ne pregătim mai întâi pentru a descoperi condițiile subiective în care putem ajunge la concepte. Ea este conștiința raportului reprezentărilor date cu diferitele noastre izvoare de cunoaștere (*das Bewußtsein des Verhältnisses gegebener Vorstellungen zu unseren Erkenntnisquellen*), conștiința prin care, numai, poate fi determinată relația dintre ele."^[13] Se distinge, în acest fel, între o exercitare a reflexiei pentru compararea cunostintelor (reprezentărilor) noastre între ele și o exercitare a sa pentru compararea acestora cu sursele lor. De vreme ce sursele cunoașterii noastre nu pot fi, după Kant, decât sensibilitatea sau intelectul, problema ce trebuie rezolvată cu ajutorul reflexiei poate fi formulată în felul următor: "cărei facultăți de cunoaștere îi aparțin toate reprezentările noastre? Sunt ele legate sau comparate (*verknüpft oder verglichen*) de intelect sau de simțuri?"^[14]

Distincția între *comparare* (*Vergleichung*) și *legare* (*Verknüpfung*) pare a nu fi lipsită de importanță pentru rezolvarea acestei probleme. În notele sale Kant o va explicita în felul următor: "Lucrul pe care îl gândesc prin conceptul A, dar același lucru îl gândesc și prin conceptul B, este o judecată (de legare – nota lui Kant). Conceptul pe care îl gândesc în A și de asemenea în B este o judecată de comparație."^[15] Distincția aceasta dintre legare (a lucrurilor) și comparare (a conceptelor) ne conduce la deosebirea între reprezentări a căror

sursă este sensibilitatea (= fenomene) și reprezentări a căror sursă este intelectul (= obiecte). Cele două judecăți care decurg din aceste activități distincte pot fi raportate la judecățile a priori și la cele a posteriori în felul următor: judecățile de legare sunt judecăți a posteriori, în timp ce judecățile de comparare sunt a priori. În acest fel putem înțelege, cu titlu preliminar, importanța pe care o acordă Kant reflexiei, prin intermediul căreia distingem între aceste judecăți, atunci când spune că aceasta "este o datorie de care nimeni nu se poate dispensa, dacă vrea să judece a priori ceva despre lucruri." [16]

Kant va distinge, în continuare, o *reflexie logică* (eine logische Reflexion) care "este o simplă comparație, căci în ea se face total abstracție de facultatea de cunoaștere căreia-i aparțin reprezentările date, și ele trebuie considerate deci ca omogene în ce privește sediul lor în simțire [17], și o *reflexie transcendentă* (eine transzendentale Reflexion), adică "acțiunea prin care tin împreună comparația reprezentărilor în genere cu facultatea de cunoaștere, în care ea are loc și prin care distingem dacă ele sunt comparate între ele ca aparținând intelectului pur sau intuiției sensibile." [18] Potrivit acestei distincții, cele două modalități de exercitare a reflexiei, ca comparare a cunoștințelor noastre între ele și ca comparare a cunoștințelor noastre cu sursele lor provin de fapt din existența a două activități diferite ale gândirii. Cele două tipuri de reflecție sunt cu totul deosebite, mai ales fiindcă "facultatea de cunoaștere căreia ele îi aparțin nu este aceeași." [19] Avem astfel un prim indiciu asupra faptului că reflexia nu trebuie considerată ca o facultate de cunoaștere aparte, deosebită de sensibilitate, intelect sau rațiune, ci trebuie privită ca aparținând uneia, sau mai multora, dintre aceste facultăți. Mai mult chiar, cele două tipuri diferite de reflexie aparțin unor facultăți de cunoaștere diferite.

Acum însă, dificultățile care i-au făcut pe comentatori să treacă sub tăcere acest capitol din cartea lui Kant încep să iasă la iveală. Căci sensibilitatea nu pare să fie această facultate, nici pentru reflecția transcendentă, nici pentru cea logică, întrucât ea nu se aplică, prin intuițiile ei pure decât intuițiilor empirice, și nu poate determina, ceea ce prin reflexie se realizează, raportul în care sunt legate între ele conceptele "într-o stare de simțire", cu atât mai puțin sursa reprezentărilor noastre. Intelectul nu poate sluji nici el drept suport al activității reflexiei transcendente, întrucât el nu se poate aplica sînsi, după cum spune Kant: "[...] intelectul ocupat numai cu aplicarea lui empirică și care nu reflectează asupra izvoarelor cunoașterii lui proprii poate, în adevăr, foarte bine progresa, dar un lucru nu-l poate face, anume să-si determine și însuși limitele aplicării lui și să știe ce se poate găsi înăuntrul sau înafara întregii lui sfere;" [20] În felul acesta, intelectul nu poate ști dacă, în ceea ce privește o anumită reprezentare, el însuși este sau nu izvorul acesteia [21]. Cu toate acestea, consideră Kant, intelectul poate fi facultatea reflexiei logice, căci "Dacă reflectăm numai logic, noi comparăm pur și simplu conceptele noastre între ele în intelect [...]" [22] Rămâne atunci ca rațiunea să fie facultatea reflecției transcendente.

Cu aceasta, însă, dificultățile noastre nu se termină. Căci deși cele două tipuri de reflexie, logică și transcendentă, sunt complet diferite, una aparținând intelectului iar cealaltă rațiunii, s-ar părea că pentru a reflecta logic asupra relației dintre reprezentările noastre noi trebuie să ținem totuși seama de raportul acestor reprezentări "cu diferitele noastre izvoare de cunoaștere". Devine problematic, în acest fel, modul în care rațiunea, prin reflexie transcendentă, ar oferi intelectului datele necesare pentru exercitarea acestuia în reflexia logică.

Odată cu prezentarea conceptelor reflexiei (Reflexionsbegriffe) această dependentă a reflexiei logice de cea transcendentă, odată afirmată [23] și altă dată negată [24], pare să devină chiar mai clară. Aceste concepte ale reflexiei sunt cele ale identității și diversității, sau diferenței ("der Einerleiheit und Verschiedenheit"), ale concordanței și discordanței ("der Einstimmung und des Widerstreits"), ale internului și externului ("des Inneren und des Äußeren"), și cele ale determinabilului și determinării ("des Bestimmbaren und der Bestimmung"), sau ale materiei și formei. Ele se aplică însă în mod diferentiat raporturilor dintre reprezentările noastre în funcție de determinarea acestora ca obiecte ale intelectului pur sau ca fenomene ale sensibilității. În ceea ce privește, de pildă, identitatea și diversitatea, Kant spune: "Cînd un obiect ni se prezintă de mai multe ori, dar de fiecare dată cu aceleași determinări interne (qualitas et quantitas), el este, dacă e considerat ca obiect al intelectului pur, totdeauna același și nu mai multe, ci numai 'un' lucru (numerica identitas); dar dacă este fenomen (Erscheinung), atunci nu e de loc vorba de compararea conceptelor, ci oricât de identic [25] ar putea să fie totul sub acest raport, totuși diversitatea [26] locurilor pe care le ocupa fenomenul în același timp este un principiu suficient (ein genugsamer Grund) al diversității [27] numerice a obiectului (simțurilor) însuși." [28] Am putea înțelege, pe baza acestui exemplu, relația dintre reflexia transcendentă și

cea logică și altfel, considerând că determinarea, cu ajutorul reflexiei transcendente, intelectului ca sursă a reprezentărilor date constituie condiția posibilității unei reflexii pur logice, privită drept comparare a conceptelor intelectului. Putem fi îndreptățiți în acest fel să admitem că nu există o relație univocă între aplicarea unuia sau a celuilalt dintre conceptele reflexiei (identitatea sau diversitatea) și determinarea reprezentărilor cărora li se aplică aceste concepte ca fiind date în intelect și sensibilitate, căci am putea avea și situația în care "un concept este logic diferit de un altul când el cuprinde, ce-i drept, câteva predicate, dar nu pe toate aceleasi (cuprinse și în celălalt)"[29] Dar în virtutea exercitării reflexive a cărei facultăți vom aplica conceptul de diversitate obiectelor simturilor? În fapt, însăși necesitatea folosirii reflexiei în cazul obiectelor sensibile poate fi pusă la îndoială, de vreme ce Kant spusese mai înainte că "Reflexia (reflexio) nu are a face cu obiectele însele [...]"[30] Pe de altă parte, dacă folosirea pur logică a conceptelor de identitate și diversitate, sau a celor de *concordantă* și *discordantă*, poate fi ușor explicitată, dacă ținem seama că "pentru a enunța judecati obiective, comparăm conceptele cu privire la i d e n t i t a t e (a mai multor reprezentari sub un singur concept) în scopul de a face *judecati universale*, sau la d i v e r s i t a t e a acestor reprezentari pentru producerea (Erzeugung) de *judecati particulare*, la c o n c o r d a n t a, din care pot rezulta *judecati afirmative*, și la d i s c o r d a n t a, din care pot rezulta *judecati negative*, etc."[31], ar trebui, mai departe, determinat modul în care celelalte cupluri de concepte (internul și externul, respectiv, determinabilul și determinarea) pot fi folosite pur logic, la nivelul reflexiei. În cazul primului cuplu de concepte, avem fie posibilitatea de a reprezenta relațiile dintre conceptele propriu-zise ale intelectului după cuprinderea totală a tuturor caracteristicilor unui concept în alt concept, ceea ce ar da posibilitatea exprimării unei *judecări categorice* prin folosirea celor două, fie posibilitatea de a reprezenta o relație după cuprinderea parțială a caracteristicilor unui concept în celălalt, într-o *judecată ipotetică*, fie posibilitatea reprezentării relației respective după configurarea tuturor caracteristicilor unui concept ca existând în afara altuia, ceea ce ar da naștere unei *judecări disjunctive*. Această explicitare a folosirii logice a conceptelor reflexiei de intern și extern ne apare însă ca fiind destul de diferită față de cea oferită de Kant pentru aplicarea lor la compararea obiectelor intelectului: "Intr-un obiect al intelectului pur nu este intern decât ceea ce nu are nici o relație de existență[32] cu ceva diferit de el."[33], și a substantelor fenomenale: "Dimpotrivă, determinările interne ale unei 'substantia phaenomenon' în spațiu nu sunt decât raporturi, și substanta însăși nu este decât un ansamblu de pure relații (ein Inbegriff von lauter Relationen)"[34] De asemenea, în cazul cuplului de concepte materie – formă, diferența dintre o comparare prin reflexia logică a conceptelor și o comparare prin reflexia transcendentală a lucrurilor, pe care trebuie acum să o presupunem ca posibilă, în ciuda separării inițiale a reflexiei logice și a celei transcendente în funcție de exercitarea lor distinctă (pentru compararea reprezentărilor și respectiv pentru determinarea surselor lor), este evidentă. Vom ști astfel de pildă, după Kant, că: "În orice judecată se pot numi materie logică (a judecării) conceptele date, iar forma a judecării raportul acestor concepte[35] (cu ajutorul copulei)"[36] Pe de altă parte, "cu privire la lucruri în genere, realitatea ilimitată era cea considerată ca materia oricărei posibilități (Möglichkeit), iar limitarea realității (negarea) ca acea formă prin care un lucru se distinge de altul după concepte transcendente."[37]

Suntem astfel puși, prin constatarea posibilității reflexiei transcendente de a se aplica și pentru o comparare (a lucrurilor), și nu doar cu scopul de a determina facultatea de cunoaștere în care sunt date reprezentările lucrurilor, în situația de a reformula distincția kantiană dintre reflexia transcendentală și reflexia logică enunțată inițial. Acest lucru nu este însă de dorit. Vom deosebi atunci, după sugestia existentă în "Nota la ambibolia conceptelor reflexiei", o *topică transcendentală* (transzendentalen Topik), care "nu conține decât cele patru titluri precedente ale oricărei comparații și oricărei distincții [...]"[38], dar în cadrul căreia, pentru a fi făcute comparații, este mai întâi nevoie "de determinarea aceluși loc căruia-i aparțin reprezentările lucrurilor care sunt comparate [...]"[39] În cadrul topicii transcendente se adaugă asadar la folosirea transcendentală a reflexiei pentru determinarea surselor reprezentărilor noastre o folosire, să spunem, empirică, în scopul comparării reprezentărilor date în sensibilitate, dar și una logică, nu pură ci legată de folosirea prealabilă a reflexiei transcendente, pentru compararea reprezentărilor date în intelect. Aceasta din urmă va trebui distinsă cu grijă de reflexia pur logică, care-si va găsi locul într-o *topică logică*, de tipul celei aristotelice. Cu aceasta însă dificultățile nu dispar, ba chiar se agravează. Căci pentru existența unei reflexii "empirice", cu ajutorul căreia să fie comparate prin conceptele mai înainte enumerate fenomenele sensibile, ar trebui să avem, ca și în cazul categoriilor intelectului, un schematism care să le facă aplicabile respectivelor fenomene.

Odată comparate prin reflexia "empirică", pe care nu o putem considera ca existând decât în intelect, acestea ar deveni obiecte inteligibile, pasibile de o nouă comparare, de astă dată prin reflexia logică. Dar aplicarea reflexiei logice pentru compararea lor ar trebui să difere de aplicarea aceleiași reflexii logice (în cadrul topicii transcendente, totuși, ceea ce deja este greu de conceput) la obiectele inteligibile obținute cu ajutorul categoriilor intelectului, dacă le socotim pe acestea din urmă oarecum distincte de conceptele reflexiei. Acesta ar genera din nou o diferențiere a reflexiei logice, după cele două feluri de obiecte inteligibile cărora li s-ar aplica, îndepărtându-ne însă, foarte mult, de intenția sistematică a lui Kant.

Însă odată cu necesitatea distingerii între conceptele reflexiei, ca titluri ale topicii transcendente, și categoriile intelectului, noi dificultăți apar, silindu-ne să renunțăm la rezolvarea celor deja existente. La prima vedere asemenea dificultăți nu ar avea de ce să își găsească locul și în acest caz, Kant spunând destul de clar, despre conceptele reflexiei că "se disting de categorii prin faptul că prin ele se reprezintă, în toată diversitatea sa, nu obiectul după ceea ce constituie conceptul lui (mărime, realitate), ci numai comparația reprezentărilor care precede conceptul obiectelor."^[40] Ar reieși deci că, de vreme ce compararea reprezentărilor precede conceptul obiectelor, conceptele reflexiei, la rândul lor, preced categoriile intelectului prin care ne sunt date obiectele. Ce se întâmplă însă în cazul reflexiei pur logice, în cadrul căreia conceptele reflexiei urmează să se aplice, după cum am văzut, chiar conceptelor intelectului, pentru construirea de judecăți? În acest caz s-ar părea că aceste concepte ale intelectului ar trebui să preceadă conceptele reflexiei, fiind chiar cele care fac posibilă aplicarea celor din urmă. Pe de altă parte, dacă reflexia transcendentă este exercitată prin rațiunea pură, conceptele reflexiei (transcendente) ar trebui să-si găsească locul printre ideile (sau conceptele) rațiunii pure, ceea ce ar face inutilă o distincție a lor de categoriile intelectului.

Toate aceste dificultăți, și poate încă multe altele, au condus, în rândul exegetilor kantieni ce nu a ocolit analiza capitolului despre amfibolia conceptelor reflexiei, printre altele, la concluzia că acest capitol nu ar avea o importanță însemnată pentru sistemul Criticii rațiunii pure, el constituind, în fapt, un capitol separat dedicat criticii metafizicii leibniziene. (S-a sugerat chiar^[41] că necesitățile criticii îndreptate împotriva sistemului lui Leibniz ar fi cele care au generat sistematizarea conceptelor reflexiei existentă în capitolul respectiv.) A fost trecut însă cu vederea deseori faptul că critica lui Kant este îndreptată deopotrivă și împotriva lui Locke, căci așa cum Leibniz, fără o deosebire prealabilă a surselor reprezentărilor pe care le avea în vedere, le situase pe toate în intelect, la fel de eronat, după Kant, procedase și Locke, "senzualizând" conceptele intelectului. Astfel, criticile adresate explicit lui Leibniz ar fi putut fi dublate de cele adresate lui Locke. Pentru cazul identității și diversității, de pildă, un reproș de felul celui pe care i-l aduce Kant lui Leibniz că ar fi exprimat principiul identității indiscernabililor "care e valabil numai pentru conceptele lucrurilor în genere"^[42] ca aplicându-se obiectelor sensibile, ar putea fi făcut și lui Locke, care folosea spațiul și timpul, considerate de Kant forme pure ale sensibilității pentru identificarea unor obiecte inteligibile, cum ar fi substanțele^[43], care sunt pentru Kant obiecte inteligibile obținute prin aplicarea categoriilor de *inerentă* și *subsistentă* (Inhärenz und Subsistenz) ale intelectului prin schema permanentei, potrivit primei analogii a experienței, la intuițiile sensibile.

Fără a mai insista asupra posibilității de explicare a obscurității capitolului despre amfibolia conceptelor reflexiei prin ideea dezvoltării unei critici locale dincolo de termenii obișnuiți ai sistemului kantian, urmează să propunem, în sprijinul celor ce au evidențiat relevanța sistematică a capitolului respectiv, o altă înțelegere a acestuia. Această înțelegere depășește cadrul strict al unei interpretări apropiate de text și, deși mai toate locurile din textul kantian care ar favoriza-o vor fi precizate, unele presupozitii necesare pentru a o susține vor fi formulate doar în speranța că se vor întemeia singure, prin caracterul lor deosebit de intuitiv. Aprecierea reală a reconstrucției conceptului de reflexie pe care o propunem ar trebui să se bazeze, atunci, pe considerarea clarificărilor conceptuale de ansamblu pe care aceasta le-ar putea iniția.

Să ne întoarcem la definiția inițială pe care o dă Kant reflexiei, înainte de a deosebi o reflexie logică și una transcendentă. Ni se spune mai întâi că reflexia "nu are nimic de a face cu obiectele". Am văzut însă, mai târziu, că în calitate de reflexie asupra reprezentărilor noastre care pot fi date în intelect sau în sensibilitate are de a face cu obiectele, atât cu cele inteligibile cât și cu cele sensibile, chiar pentru a le determina condiția inteligibilității sau sensibilității lor, și pentru a le compara în egală măsură. De asemenea, în definiția inițială a reflexiei, ca "stare a simțirii", ea ne apare mai degrabă ca o facultate distinctă decât ca fiind subsumată unei alte facultăți. Cu toate acestea reflexia pur logică aplicată conceptelor ne procură cunoaștere propozitională.

Dacă ne raportăm întrucâtva exterior sistemului kantian, putem considera această reflexie prin care "ne pregătim mai întâi pentru a descoperi condițiile subiective în care putem ajunge la concepte" ca pe o exercitare înainte de toate metateoretică. Căci, așa cum inaplicabilitatea reflexiei la obiecte are, în acest paragraf inițial al capitolului, un sens nedeterminat, dobândirea de concepte poate fi considerată generic drept cunoaștere critică, de tipul celei pe care o dobândește Kant însuși atunci când introduce, de pildă, conceptele de sensibilitate sau de intelect. Reflexia considerată astfel, ca facultate sau disponibilitate metateoretică, va trebui distinsă de reflexia doar teoretică. Terminologic, acest lucru poate fi considerat că se petrece în scrierea lui Kant, în momentul în care trece de la definirea inițială a reflexiei (*Überlegung*), pe care o considerăm ca facultate metateoretică, la distincția dintre reflexia logică (*logische Reflexion*) și reflexia transcendentă (*transzendente Reflexion*). Deși nu există o consecvență bine determinată a distingerii dintre '*Überlegung*' și '*Reflexion*' la nivelul folosirii terminologice[44], ceea ce a dus la impresia că cei doi termeni ar fi sinonimi, primul dintre termeni pare mai degrabă potrivit unei înțelegeri tradiționale a reflexiei[45]. În acest sens el este mai apropiat de un alt termen folosit de Kant atunci când spune: "La o cercetare a elementelor pure ale cunoașterii omenești (care nu cuprind nimic empiric) am izbutit numai după o îndelungată reflecție (*Nachdenken*) [46] să deosebesc și să separ cu siguranță conceptele elementare pure ale sensibilității (spațiul și timpul) de cele ale intelectului." [47] Indiferent însă de distincția terminologică existentă sau nu, deosebirea unei reflexii ca disponibilitate meta-teoretică necesară configurării sistemului **Criticii rațiunii pure**[48] de o reflexie doar teoretică, fie pur logică, fie folosită în cadrul topicii transcendente, pare să fie de folos în elucidarea unora dintre dificultățile mai înainte menționate.

Urmează să cercetăm, pornind de la această supozitie, limitele aplicării reflecției[49], prin conceptele sale (de astă dată înțelese ca concepte metateoretice, după sugestiile din textul kantian ce au fost inițial ignorate) în cadrul constituirii sistemului **Criticii**. Primul loc în care reiese clar o folosire a reflecției este în **Estetica Transcendentală**, unde Kant spune: "Numesc materia fenomenului ceea ce corespunde, în fenomen, senzației, iar forma lui ceea ce face ca diversul fenomenului să poată fi ordonat în anumite raporturi." [50] Putem spune astfel că, reflectând asupra modului în care noi dobândim cunoaștere, Kant ajunge să deosebească între o materie a fenomenului, care ne este dată prin intuiție empirică, și o formă a acestuia, pe care o dau intuițiile pure ale sensibilității, spațiul și timpul. [51] În aceeași manieră va reflecta Kant, folosind conceptele de materie și formă, pentru a deosebi sensibilitatea de intelect, la nivelul căruia obiectul se constituie prin aplicarea conceptelor sale (ca forme), cu ajutorul schemelor date de imaginație, la fenomenele sensibile (care constituie materia primelor). În ceea ce privește spațiul și timpul, acestea sunt deosebite, ca forme ale sensibilității, cu ajutorul conceptelor reflecției de intern și extern, după cum urmează: "Cu ajutorul simțului extern ("*Vermittelst des äußeren Sinnes*") (o însușire a simțirii noastre) ne reprezentăm obiecte ca fiind în afara noastră și ca fiind situate toate în spațiu. [...] Simțul intern (*der innere Sinn*), cu ajutorul căruia simțirea noastră se intuieste pe sine [...] e o formă determinată [...], așa încât tot ce aparține determinărilor interne ("*zu den inneren Bestimmungen*") este reprezentat în raporturi de timp." [52] În mod asemănător ne putem reprezenta conceptele intelectului ca determinate extern, întrucât se aplică fenomenelor sensibile, iar conceptele reflexiei folosite în reflexia pur logică drept determinate intern, întrucât se aplică gândirii prin concepte. Pentru deducția metafizică a categoriilor intelectului, adică construirea într-o manieră sistematică a unei tabele a acestora, plecând de la facultatea intelectului de a judeca, Kant va reflecta asupra concordantei sau discordantei între judecăți și categorii. Acest lucru este pus în evidență în ediția a doua a Criticii abia atunci când el sesizează unele dificultăți sistematice: "La o singură categorie, anume la cea a comunității (*Gemeinschaft*), care se află sub titlul al treilea, concordanta (*die Übereinstimmung*) cu forma unei judecăți disjunctive care-i corespunde în tabelul funcțiilor logice nu este atât de evidentă ca la celelalte." [53] În ceea ce privește deducția transcendentă, reflecția asupra posibilității deducerii conceptelor intelectului ca raportându-se a priori la obiecte este condusă de ideea de identitate sau unitate[54], fie analitică, fie sintetică, a apercipției. [55] Mai mult, chiar, "Acest principiu al unității (*Einheit*) necesare a apercipției este, în adevăr, el însuși identic, prin urmare o judecată analitică [...]" [56].

Folosirea reflecției și a conceptelor sale poate fi ușor detectată atât în **Estetica transcendentă** cât și în **Analitica transcendentă**. [57] Ar trebui să vedem în continuare dacă tot prin reflecție, după conceptele prezentate de Kant însuși, este elaborată și Dialectica transcendentă. În acest sens, să observăm mai întâi ca și pentru caracterizarea rațiunii conceptele de materie și forma sunt operante, căci și aceasta, ca și intelectul

"are o folosire formală", și prelucrează "materia intuiției"[58]. Odată cu deosebirea între o folosire regulativă și una transcendentă a rațiunii pure, esențială pentru sesizarea erorilor rațiunii în folosirea ei transcendentă este reflectia asupra concordantei sau discordantei ideilor sale, respectiv asupra discordantei dintre ideea internă de subiect și un subiect considerat ca obiect determinabil, asupra discordantei dintre asertiunile făcute despre ideile cosmologice, în cadrul cărora neconditionatul fie ca început absolut al unei serii de condiții, fie ca totalitate a seriei condițiilor, este reprezentat ca determinabil (bestimmbar), ori asupra discordantei dintre idelul unei ființe absolut necesare (ca concept determinabil complet) și obiectul determinat complet (deci existent) care i-ar corespunde.

Identificând sumar diferite locuri din **Critică** în care transpare folosirea unei facultăți sau disponibilități metateoretice a reflectiei (Überlegung), prin conceptele sale, pentru examinarea, conceperea și expunerea sistemului cunoașterii, am putea conchide, cu privire la limitele folosirii reflectiei de către Kant în **Critica rațiunii pure**, că în întreaga operă a sa pe care o avem în vedere reflectia este aplicată în calitatea ei de facultate metateoretică. Această concluzie este în întregime în acord cu considerațiile asupra reflectiei dezvoltate de Kant în **Critica facultății de judecare**, când spune că: "A cugeta (reflecta) înseamnă însă: a compara reprezentările date, sau cu altele, sau cu facultatea sa de cunoaștere în raport cu un concept pe care îl facem prin aceasta posibil. Facultatea de judecare reflexivă este cea care se mai numește și facultatea de apreciere (*facultas dijudicandi*)"[59] Facultatea de judecare, concepută de Kant ca facultate intermediară prin care se face legătura între intelect și rațiune este "facultatea de a gândi particularul ca fiind cuprins în general". Se distinge astfel între o facultate de judecare determinativă, care este exercitată numai atunci când generalul este dat și trebuie determinat particularul care i se subsumează, și o facultate de judecare reflexivă, care este de fapt reflectia, a cărei funcție principală este aceea de a căuta generalul căruia un particular i se subsumează, atunci când este dat numai cel din urmă. Această facultate este cea prin care sunt date în gândire generalitățile iar cunoașterea noastră se constituie în mod sistematic. Ea "se indelețnicește asadar cu fenomenele date, spre a le grupa sub conceptele empirice ale unor obiecte naturale determinate. Ea procedează nu schematic ci tehnic; intrucâtva nu doar mecanic, ca un instrument ce ar sta sub conducerea intelectului și a simțurilor, ci artistic, după principiul general dar totodată nedeterminat, al unei organizări finaliste a naturii într-un sistem."[60] Principiul conducător al acestei facultăți este următorul: "natura își specifică legile generale în legi particulare, potrivit cu structura unui sistem logic, ce vine în interesul facultății de judecare."[61] Cu alte cuvinte, dacă vom înțelege prin natură atât fenomenele externe, cât și, mai ales, propria noastră minte, reflectia noastră filosofică asupra acestora trebuie să se constituie sub forma unui sistem. Un asemenea sistem, constituit prin folosirea reflectiei în analiza modului în care, prin relația noastră cu lumea, se constituie realitatea naturală în cunoașterea noastră, este **Critica rațiunii pure**.

Un singur lucru ne mai împiedică încă să dăm un răspuns complet la întrebarea: "Ce fel de facultate a minții a folosit Kant, dintre cele enumerate de el, când a scris **Critica rațiunii pure**?" sau, cu alte cuvinte: "Care dintre facultățile enumerate de Kant este de așa natură încât să ne permită să o folosim atât pentru cercetarea celorlalte facultăți ale minții, cât și pentru propria sa cercetare?" Stim că reflectia, ca facultate sau disponibilitate metateoretică este folosită în mod explicit la construirea sistemului kantian din **Critică**. Ceea ce nu stim însă este dacă nu cumva reflectia nu este singura facultate de acest tip. Este totuși puțin probabil să mai existe o altă facultate, dintre cele pe care le distinge Kant însuși, care să poată fi ridicată la o folosire metateoretică similară cu cea a reflectiei. Intelectul, după cum am văzut, nu se poate aplica sînsi, și cu atât mai puțin rațiunii, pentru a-i delimita limitele folosirii regulative. Rațiunea, la rândul ei, nu procură nici un fel de cunoaștere, așa încât, pentru a o accepta ca facultate metateoretică ar trebui să acceptăm că sistemul kantian nu aduce nici un fel de cunoaștere, ceea ce ar intra în contradicție chiar cu pretențiile lui Kant însuși. Rămâne doar reflectia, ca facultate metateoretică folosită pentru întreaga critică a rațiunii pure.

Deși aplicarea reflectiei, prin conceptele sale, la constituirea **Criticii rațiunii pure** ca sistem, nu a fost nici pe departe expusă în întregime, ci numai ilustrată pentru unele locuri, socotite esențiale, ale sistemului kantian, posibilitatea acestei expunerii, oricât de dificilă ar fi ea, ne pare pe deplin asigurată din perspectiva ipotezei reconstructive pe care tocmai am înfățișat-o. Ea poate fi lăsată astfel ca sarcină pentru viitor.

NOTE

[1] "Anhang von der Amphibolie der Reflexionsbegriffe durch die Verwechslung des empirischen Verstandesgebrauchs mit dem transzendentalen" [B 316; A 260]

[2] "Anmerkung zur Amphibolie der Reflexionsbegriffe" [B324;A268]

[3] "Amphiboliekapitel" este des trecut cu vederea pe motiv de neclaritate si/sau neimportanta.

[4] Norman Kemp Smith, **A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason**, London, 1918, p.419: "This section is, indeed, like the chapter on Phenomena and Noumena, wrongly located. [...] (it) ought therefore to found its place in the Dialectic."; v. si: A. C. Ewing, **A Commentary on Kant's Critique of Pure Reason**, London, 1936: "This section should really belong to the Dialectic."

[5] Martin Heidegger, în **Kants These über das Sein**, p.30: (Amphiboliekapitel ist) "am Schluß seiner kritischen Ontologie"

[6] v: O. Lange în **Materie und Form als Reflexionsbegriffe bei Kant**, Diss., Göttingen, 1958

[7] în **Essay Concerning Human Understanding**, II. (The origins of our ideas), 2 si în special 3: "Despre reflexie si senzatie" si (XXVII) "Identity and diversity"

[8] v: **Monadologia**, §.30

[9] v: **Philosophia prima sive ontologia**, Frankfurt und Leipzig, 1736 / Hildesheim, 1962

[10] G. W. Leibniz, **Opere filosofice**, vol. I, Editura Stiintifică, Bucuresti, p. 514

[11] John Locke, **Eseu asupra intelectului omenesc**, §4

[12] Immanuel Kant, **Logica generală**, Editura stiintifică si enciclopedică, Bucuresti, 1985, p.147 (Partea I, capitolul 1, §6)

[13] [CRP-p.261 / B316; A260]*

* Vom nota în acest fel, pentru economie de spatiu, paginatia dupa **Critica ratiunii pure**, Editura Stiintifica, Bucuresti, 1969, urmata de paginile din prima (A) si a doua editie (B) a **Criticii** în limba germana la care se fac trimerile.

[14] [CRP-p.261 / B316; A260]

[15] v.: **Die Philosophischen Hauptvorlesungen Immanuel Kants**, ed. Arnold Kowalewski, Leipzig und München, 1924, Reflexion 3933: "Das Ding, was ich durch den Begriff A denke, eben dasselbe denke ich auch durch den Begriff B ist ein Urtheil (der Verknüpfung). Der Begriff, den ich in A denke, ich auch in B: ist ein Urteil der Vergleichung", apud. Renate Broeken, **Das Amphiboliekapitel der Kritik der reine Vernunft. Der Übergang der Reflexion von der Ontologie**, Köln, 1970"

[16] [CRP-p.262 / B319; A263]; în original: "ist eine Pflicht, von der sich niemand lossagen kann, wenn er a priori etwas über Dinge urteilen will."

[17] [CRP-p.262 / B318-319; A262-263]

[18] [CRP-p.261 / B317; A261]

[19] [CRP-p.262 / B319; A263]

[20] [CRP-p.245 / B297; A238]; în original: "(daß) der bloß mit seinem empirischen Gebrauche beschäftigte Verstand, der über die Quelen seiner eigenen Erkenntnis nicht nachsinnt, zwar sehr gut fortkommen, eines aber gar nicht leisten könne, nämlich, sich selbst die Grenzen seines Gebrauchs zu bestimmen, und zu wissen, was innerhalb oder außerhalb seiner ganzen Sphäre liegen mag; [...]"

[21] Ar putea fi luat în considerare cazul apercceptiei transcendente, ca facultate a constiintei de a fi constientă de sine, dar care apartine intelectului, dupa cum se considera, ca un contraexemplu la aceasta afirmatie. Totusi, izvorul acestei apercceptii transcendente este o apercceptie empirica, aceasta ca sesizare cu ajutorul conceptelor intelectului a unei intuitii sensibile interne a subiectului gânditor, care ne dă, la nivelul apercceptiei transcendente, unitatea constiintei, si prin aceasta unitatea oricarei cunoasteri posibile.

[22] [CRP-p.271 / B335; A279]; în original: "Wenn wir bloß logisch reflektieren, so vergleichen wir lediglich unsere Begriffe unter einander im Verstande [...]"

[23] v: definirea initială a reflexiei de către Kant la pag. 2, alineatul 2, în această lucrare

[24] v: modul în care Kant defineste reflexia logică, în care "se face total abstractie de facultatea de cunoastere căreia-i apartin reprezentarile date"

[25] v: einerlei = 'de un (singur) fel' [ca adverb]

- [26] Die Verschiedenheit: variantă pentru traducere: "diferențierea"
- [27] sau "al diferențierii"
- [28] [CRP–p.263 / B219; A263]
- [29] Kowalewski, **op. cit.**, I.c. p. 534; apud. Renate Broeken, **op. cit.**, p.81; în original: "der Begriff ist von dem anderen logisch verschieden, wenn er zwar einige, aber nicht alle Prädicate desselben enthält"
- [30] în original: "Die Überlegung (reflexio) hat es nicht mit den Gegenständen selbst zu tun [...]"
- [31] [CRP–p.262 / B317–318; A262]
- [32] variantă: "ein Beziehung (dem Dasein nach)" = "o relație după existența"
- [33] [CRP–p.264 / B231; A265]
- [34] idem
- [35] Acest caz pare diferit de celelalte, întrucât forma și materia par a nu se mai aplica direct conceptelor pentru compararea lor ci par mai degrabă să structureze însuși cadrul acestei comparații. Totuși, Kant va dezice acest lucru arătând că prin formă și materie comparăm tot două concepte, cercetând "care dintre cele două este dat și care nu are decât valoarea unui mod de a gândi conceptul dat" [CRP–p.271 / B335; A279]
- [36] [CRP–p.264 / B322; A266]; în original: "In jedem Urteile kann man die gegeben Begriffe logische Materie (zum Urteile), das Verhältnis derselben (vermittelst der Kopula) die Form des Urteils nennen."
- [37] [CRP–p.264 / B322; A266–267]; Și în acest caz, materia și forma par a fi meta-concepte, cu ajutorul cărora compararea propriu-zisă a lucrurilor este făcută posibilă.
- [38] [CRP–p.266 / B325; A269]
- [39] *ibid.*
- [40] *ibid.*; în original (despre Reflexionsbegriffe): "die sich dadurch von Kategorien unterscheiden, daß durch jene nicht der Gegenstand, nach demjenigen, was seinen Begriff ausmacht (Größe, Realität), sondern nur die Vergleichung der Vorstellungen, welche vor dem Begriffe von Dingen vorhergeht, in aller ihrer Mannigfaltigkeit dargestellt wird."
- [41] de către Norman Clark, în "An introduction to Kant's philosophy", London, 1925;
- [42] [CRP–p.267 / B328; A272]
- [43] v: "Essay Concerning Human Understanding", ch. XIII, 2
- [44] apare de pildă și sintagma '*transzendente Überlegung*', ca în "Diese transzendente Überlegung ist eine Pflicht, von der sich niemand lossagen kann, wenn er a priori etwas über Dinge urteilen will." [CRP–p.262 / B319; A263]; (se poate observa însă că și o exprimare de acest fel poate fi considerată mai degrabă ca una metateoretică, căci întreaga Critică a rațiunii pure pretinde să ofere o cunoaștere a priori)
- [45] Am putea distinge în limba română între *reflexie* și *reflectie*, ultimul termen fiind mai potrivit pentru a reda sensul lui *Überlegung*.
- [46] Vom întâlni, de pildă, în Rudolf Eisler, **Wörterbuch der philosophischen Begriffe**, Berlin, 1910, vol.2, p.657, reflexia definită (din punct de vedere logic) ca "das daran anknüpfende Nachdenken".
- [47] **Prolegomena**, §39, alineatul 4; ed. rom. la Editura Științifică și enciclopedică, București, 1987, p. 122–123
- [48] Această ipoteză este avansată și de alți comentatori. v. de pildă Joachim Kopper, în introducerea la **Materialen zu Kants Kritik der Reine Vernunft**, Frankfurt am Main, 1975, p.10: "Der Aufbau der Kants Kritik der Reine Vernunft ist die Ausdruck der transcendentalen Reflexion, des Verstehens, in dem das Erkennen seiner selbst als Erkennen inne ist." Nu apare însă la Kopper (nici în cartea sa, **Reflexion und Determination**, Berlin / New York, 1976) o trimitere explicită la Amphiboliekapitel.
- [49] Vom numi prin convenție reflexia metateoretică cu termenul de "reflectie" (v. și nota 45).
- [50] [CRP–p.65 / B34; A20]; în original: "In der Erscheinung nenne ich das, was der Empfindung korrespondiert, die Materie derselben, dasjenige aber, welches macht, daß das Mannigfaltige der Erscheinung in gewissen Verhältnissen geordnet werden kann [A: 'angeschaut wird'], nenne ich die Form der Erscheinung."
- [51] v., de pildă, Artur Buchenau, **Grundprobleme der Kritik der Reine Vernunft**, Leipzig, 1914, p.83, pentru ideea că intuițiile pure nu se succed datelor fiindcă Materia și Forma, ca concepte ale reflexiei, acționează asupra unui obiect unitar ("über den an sich einheitlichen Gegenstand")
- [52] [CRP–p.67 / B37; A22–23]
- [53] [CRP–p.114 / B111–112]
- [54] Conceptul kantian de '*Einerleiheit*' fiind de fapt intermediar între '*Identität*' și '*Einheit*', vom considera că ultimele i se subsumează, ca note ale sale.
- [55] Trebuie observat că, pentru Kant, originară este unitatea sintetică a apercptiei, pe care se întemeiază apoi identitatea analitică a apercptiei. Totuși, el va spune: "Unitatea sintetică a diversului intuițiilor, ca fiind dată a priori, este deci principiu identității apercptiei însăși care precede a priori toată gândirea 'mea' determinată." [CRP–p.130 / B135]
- [56] [CRP–p.130 / B136]
- [57] Interesant ar mai putea fi, din acest punct de vedere, cercetarea folosirii combinate a conceptelor reflectiei pentru evidențierea distincțiilor, fundamentale pentru sistemul **Criticii rațiunii pure**, între analitic și sintetic, respectiv între *a priori* și *a posteriori*. Dar o asemenea investigație cu caracter reconstructiv a doctrinei kantiene ar necesita un efort deosebit și, înainte de toate, ar fragmenta în mod fatal linia argumentativă a scrierii de față.
- [58] v.: [CRP–p.283 / B355; A298]
- [59] **Critica facultății de judecare**, Editura științifică și enciclopedică, București, Prima introducere, p.407 (nota lui Noica la acest paragraf: "Facultatea de judecare reflexivă ar fi deci facultatea 'critică' prin excelență");

[60] Kant, **op. cit.**, p.409

[61] idem, p.411